

27. Шаповал В. М. Монархія конституційна / В. М. Шаповал // Юридична енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2001. – Т. 3. – С. 758-759.

В статті досліджено соотношение форми правления и государственно-политического режима Украинского государства 1918 г. и черты государственно-политического режима авторитарной демократии. Доказана принципиальная приоритетность монархической формы правления, особенно в условиях значительных общественных изменений.

In the article the correlation rule and state political regime of the Ukrainian state in 1918 and the general features of public-political regime of authoritarian democracy are defined. The fundamental priority of the monarchical form of government, especially in conditions of significant social changes is proved.

Стаття надійшла до редколегії 03.12.2012

УДК 340.15(477)“1950/70” (343.161+347.962)

Лисакова Т. В., НУ «ОЮА»

ПРАВОВИЙ СТАТУС НАРОДНИХ ЗАСІДАТЕЛІВ ЗА РАДЯНСЬКИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

У статті розглядаються питання правового статусу народних засідателів в радянській правовій системі другої половини ХХ століття. Зроблений акцент на аналізі прав і обов'язків народних засідателів в кримінальному процесі даного періоду.

В останні роки, теза про необхідність збереження інституту народних засідателів в Україні викликає жваві суперечки у суспільстві. Для того, що визначити доцільність його існування у правовій системі сучасної України, необхідно проаналізувати досвід розбудови і функціонування цього інституту в радянські часи.

Окремі аспекти даного питання досліджували такі науковці, як Бородин С. В., Голубева Л. М., Понеделков М. И., Зайчук В. И., Якимович Ю. К., Радутная Н., Северин Ю. та інші.

«Відлига» 50-х – 60-х рр. ХХ ст. сприяла зміцненню позицій інституту народних засідателів. По-перше, відповідно до проведених судових реформ були ліквідовані спеціальні судові установи (за виключенням військових трибуналів), а також квазісудові органи, в яких

народні засідателі не були представлені, або їх участь у роботі даних структур носила номінальний характер. Справи, що раніше входили до юрисдикції ліквідованих судів переходили до сфери відання районних (міських) народних і обласних судів. По-друге, на відміну від попереднього періоду коли законодавство передбачало можливість одноособового розгляду справ суддею у визначених законом випадках, нове законодавство зобов'язувало суд розглядати усі справи виключно за участю народних засідателів. Так, стаття 8 «Основ законодавства про судоустрій СРСР, союзних й автономних республік» вказувала, що: «розгляд справ у всіх судах по першій інстанції здійснюється в складі судді та двох народних засідателів» [1, с. 9]. Пізніше, положення про обов'язкову участь народних засідателів у розгляді всіх справ по першій інстанції було внесено в текст союзної (1977 р.) та республіканської (1978 р.) конституцій. Таким чином, в зазначений період громадськість отримала можливість через народних засідателів контролювати практично повністю судовий розгляд справ по першій інстанції.

Народні засідателі приймали участь у розгляді клопотань про перевід в спеціальні психіатричні лікарні або про звільнення від покарання осіб, які захворіли після винесення вироку душевною хворобою, про перевід до в'язниці на строк більше трьох років осіб, які злісно порушують режим трудової колонії, а також про заміну тюремного ув'язнення позбавленням волі у трудовій колонії особам, які відбули не менше половини строку тюремного ув'язнення, за умови їх належної поведінки. Народні засідателі приймали участь у розгляді клопотань суспільних організацій про дострокове зняття судимості з осіб, які відбули покарання, про зняття судимості з осіб, засуджених до тривалого терміну позбавлення волі, які протягом 8 років не скоїли нового злочину та виправилися.

Склад колегії народних засідателів у вказаний період не зазнав суттєвих змін, згідно Конституцій та профільних законів, у судовому засіданні разом з професійним суддею повинні були брати участь два народні засідателі. Незмінним залишилися і інша характерна риса правового статусу засідателів – рівність у правах та обов'язках з професійним суддею. Так, в «Основах законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік» (1958 р.) в статті 30 зазначалося, що під час виконання своїх обов'язків у суді народні засідателі користуються всіма правами судді [1, с. 9]. Конституції СРСР (1977 р.), та Конституція УСРР (1978) також визначили, що «Народні засідателі при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді» (ст. 152) [2, 3]. Пізніше аналогічна за змістом стаття була внесена і до закону «Про судоустрій України» (1980 р.) (ст. 11), а також до ряду

інших документів, що мали відношення до регулювання відносин у судовій сфері [4, с. 52]. Таким чином, в радянському законодавстві даного періоду чітко відстоювався принцип, за яким народний засідателі в радянському суді – це повноправний член суду, який разом з головуючим активно приймає участь у розгляді та вирішенні всіх питань під час судового слідства. Насамперед, звернемо увагу на права народних засідателів у кримінальному процесі, оскільки саме тут їх завдання були найбільш складними та важливими.

Діюче в 50-х – 60-х рр. ХХ ст кримінально-процесуальне законодавство передбачало, що на першому етапі провадження справи, а саме на етапі вирішення питання про передання справи до суду, народні засідателі не залучалися, тож рішення суддею приймалося одноособово. Вважалося, що суддя маючи достатній досвід та рівень знань, не потребує допомоги засідателів для визначення ступеню завершеності підготовки матеріалів справи для її подальшого розгляду у суді. Водночас, ряд радянських авторів виступили з пропозицією внести до законодавства зміни і обов'язково залучати засідателів на цьому етапі, насамперед у справах пов'язаних з вчиненням особливо небезпечних злочинів [5, с. 41;]. Зазначені зміни зменшили б, на їх думку, рівень «браку» у роботі суддів, який проявлявся у достатньо значному відсотку справ пізніше, вже під час колегіального розгляду, відправлених на дорозслідування, або щодо яких виносилося рішення про зміну обвинувачення чи міра покарання, та сприяло ефективності їхньої роботи. «Участь засідателів на цій стадії процесу, – писала М. Голубева, – обумовив би більш ретельне ознайомлення суддею з матеріалами справи, забезпечив би більш повне з'ясування обставин, всестороннє обговорення та правильне рішення» [5, с. 42]. Також, відсутність засідателів на першій стадії судового процесу критикувалося з огляду на порушення закріпленого в Конституції та ряду інших законів принципу колегіальності при розгляді справи, та обов'язкової участі народних засідателів. Зважаючи на слухність подібної критики, радянське керівництво пішло на часткове розширення прав засідателів.

Якщо суддя виявлявся незгодним з обвинувачувальним висновком, рішенням про обрання міри запобіжного заходу, він проводив розпорядче засідання в якому брали участь двоє народних засідателів. Вони мали право задавати питання головуючому в засіданні та прокурору, якщо той прийматиме участь у розпорядчому засіданні. Народному засідателю міг бути заявлений відвід в разі якщо виникали сумніви щодо його об'єктивності. З кримінальних справ таке клопотання могло бути заявлено підсудним, його захисником, прокурором, громадським

обвинувачем, громадським захисником, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, а також потерпілим (ст. 56 КПК (1960 р.)) [6]. З цивільних справ – позивачем, відповідачем, а також прокурором, якщо він приймав участь у розгляді справи (ст. 23 ЦПК) [7]. Крім того, закон покладав на засідателя обов'язок здійснити самовідвід, якщо він знав про обставини, що унеможлилювали його участь у судовому процесі. До таких обставин, зокрема, ст. 54 КПК відносила:

1) якщо засідатель є потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем або родичем кого-небудь з них, а також родичем слідчого, особи, яка провадила дізнання, обвинувача або обвинуваченого. Так, скасовуючи рішення народного суду, обласний суд вказував, що «вирок народного суду не може бути залишений без змін, оскільки народним засідателем був Р. – батько потерпілої у справі»;

2) якщо засідатель брав участь у даній справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, особа, яка провадила дізнання, слідчий, обвинувач, захисник або представник інтересів потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача;

3) якщо засідатель особисто або особи, що знаходяться з ним в родинних відносинах заінтересовані в результатах справи. В подальшому Пленум Верховного Суду СРСР визначив, що під терміном «родинні відносини», слід розуміти не тільки наявність близького споріднення, але й споріднення більше далеких ступенів (двоюрідні брати, сестри й ін.), а також аналогічні їм за суттю відносини (батьки й родичі дружини, вітчим, мачуха й т. п.) [8];

4) при наявності інших обставин, які викликають сумнів в об'єктивності народного засідателя. Зокрема, Пленум Верховного Суду СРСР до «інших обставин», що дають підстави вважати, що народний засідатель особисто, прямо або побічно зацікавлений у справі, відніс службову залежність, підзвітність або підконтрольність засідателя й осіб, які виступали учасниками судового процесу, а також будь-які інші обставини, що викликають сумнів у його неупередженості.

Необхідно зазначити, що рівність прав судді та народного засідателя декларувалася радянським законодавством і під час безпосереднього розгляду справи у суді. Закон наділяв кожного засідателя рівними правами з головуючим у суді при вирішенні усіх питань, що виникали при розгляді справи та винесенні вироку, надавали йому можливість відігравати активну роль під час розгляду справи. Зокрема, засідатель мав право брати участь в допитах свідків, потерпілих, підсудних, здійснювати огляд речових доказів, ставити питання експертам тощо. При цьому, судді не мали повноваження обмежувати чи забороняти засідателям реалізовувати ці права, навіть якщо вбачали

дії засідателів зайвими чи непотрібними. Для того щоб гарантувати невтручання суддів у діяльність засідателів, Пленум Верховного Суду України у 1985 р. прийняв постанову у якій роз'яснив суддям, що відповідно до принципу рівності суддів у судовому засіданні головуючий не вправі зняти запитання, поставлене допитуваній особі народним засідателем (п. 13 постанови від 27 грудня 1985 р. «Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ») [9].

Значна увага приділялася радянським законодавством визначенню прав засідателів під час винесення вироків у кримінальних справах чи ухваленні рішення у цивільній справі. Щонайперше, у Кримінально-процесуальному та Цивільно-процесуальному кодексі, містилася заборона одноосібного прийняття рішення, натомість передбачалося проведення колегіального обговорення та прийняття остаточного рішення. Всі питання, які вирішувалися в нарадчій кімнаті, попереднього обговорювалися суддею з народними засідателями, після чого, якщо у сторін не існувало єдиної позиції, суперечка повинна була вирішуватися звичайною більшістю. Виходячи з принципу рівності правового статусу народних засідателів та судді, голоси як головуючого так і народних представників мали абсолютно рівноцінне значення. Засідателі, згідно норми закону, не міг ухилитися від голосування і повинен був висловити свою думку з приводу усіх питань, які відповідно до КПК чи ЦПК виносилися на обговоренні в нарадчій кімнаті. З метою забезпечення незалежності засідателів, та зменшення впливу на них зі сторони професійного судді, головуючий зобов'язаний був голосувати в останню чергу – «Головуючий голосує останнім» (ст. 325 КПК). Аналіз судової практики та публікацій в радянські ЗМІ переконливо доводить, що це правило досить часто порушувалося, і судді намагаючись пришвидшити процес вирішення справи голосували першими по питанням, що розглядалися, спонукаючи засідателів до прийняття правильних рішень. Так, проведене в 60-х рр. XX ст. анкетування виявило, що близько 15-20 % народних засідателів приймали рішення вже після того, як за нього проголосував головуючий, або взагалі не голосували, дозволивши судді самостійно визначити ступінь вини та міру покарання підсудному [10, с. 197]. Що характерно, в ряді випадків засідателі самі могли виступати ініціатором першочерговості голосування судді, особливо в справах де підсудному загрожувало серйозне покарання, знімаючи з себе, таким чином, відповідальність за прийняте рішення. «Двічі, – згадував один з народних засідателів, – мені особисто, як народному засідателю обласного суду довелося засуджувати підсудних до страти.

Якщо в одному випадку ми були одностайні, то в другому вийшло так, що ми, засідателі, у буквальному значенні «умовляли» професійний суддю висловити першим свою думку про покарання. Він же, посиляючись на закон, відмовлявся робити це й вимагав, щоб ми першими висловилися по даному питанню» [11, с. 59]. В подальшому, випадки порушення норми про першочерговість голосування народних засідателів набула такого поширення, що Пленум Верховного суду СРСР в постанові «Про судовий вирок» змушений був звернути увагу професійних суддів, які головували у судовому процесі, на необхідність неухильного виконання статті Кримінально-процесуального кодексу в частині дотримання встановленого законом порядку обговорення питань, які підлягають розв'язанню при винесені вироку, а також дотримання порядку наради суддів [12, с. 91].

Надаючи народним засідателям широкі права, які фактично зрівнювали їх у статусі з народними суддями, радянське законодавство покладало на них і ряд обов'язків. Звертає на себе увагу той факт, що в законодавстві 50-х – 70-х рр. ХХ ст. основним обов'язком народних засідателів визначеним нормативно, являлось проведення звітів перед своїми обранцями. Вимогу щодо обов'язкового звітування закріплювала і ст. 33 «Основ законодавства про судоустрій СРСР», і ст. 9 «Закону про судоустрій України» [4]. Водночас, законодавство не містило чітких роз'яснень щодо форми та змісту цієї звітності, що породило на місцях різні підходи до реалізації вищезазначеного обов'язку, а також викликало жваву дискусію з приводу правильного його виконання. Так, окремі автори вважали, що народні засідателі повинні були в своїх звітах перш за все звертати увагу на висвітлення роботи народного суду. Однак, подібний підхід зустрів справедливе заперечення у тих фахівців юриспруденції, які розглядали цей обов'язок, як форму контролю з боку суспільства за роботою народного засідателя, і, відповідно, вимагали подання не загальної інформації про роботу суду, а індивідуальної, що стосувалася роботи самого народного засідателя.

За результатами подібних звітів, як вважали теоретики, суспільство повинно було дати оцінку народному засідателю та на основі отриманої інформації зробити висновок про доцільність його подальшого перебування на займаній посаді. У зв'язку з цим, від народних засідателів вимагали проведення обов'язкових звітів наприкінці строку своїх повноважень, а в окремих дослідженнях висувалася ідея щодо необхідності проведення щорічних звітів [13, с. 84]. Однак, позаяк нормативного визначення періодичності звітування здійснено не було, то єдиного підходу щодо організації звітів в країні не сформувалося.

Особливістю радянського законодавства щодо народних засідателів в зазначений період стала тривала відсутність нормативного визначення інших обов'язків народних засідателів, які логічно витікали з поставлених перед ними завдань і яких, у переважній мірі, дотримувалися на практиці. Радянські дослідники неодноразово підкреслювали, що подібна правова прогалина негативно позначається на функціонуванні інституту народних засідателів, тож під час реформування судової системи наприкінці 80-х рр. ХХ ст., в законодавчі акти були внесені відповідні поправки, що істотно розширило коло обов'язків засідателів. Так, в ст. 13 закону «Про статус суддів в СРСР», яка носила відповідну назву «Обов'язки суддів та народних засідателів», до обов'язків народних засідателів відносилися наступні:

«1. Судді й народні засідателі при розгляді цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення зобов'язані точно виконувати вимоги законів, забезпечувати охорону прав і волю громадян, їхньої честі й достоїнства, інтересів суспільства, високу культуру й виховний вплив судової діяльності, бути справедливими й гуманними.

3. Судді й народні засідателі при виконанні своїх обов'язків у суді, а також у позаслужбових відносинах повинні уникати всього, що могло б применшити авторитет соціалістичного правосуддя, достоїнство радянського судді або викликати сумнів у його об'єктивності й неупередженості.

4. Народні засідателі зобов'язані опановувати правовими знаннями, готуватися до судового розгляду кожної справи, брати участь у роботі з попередження правопорушень.

5. Судді й народні засідателі не вправі розголошувати таємницю наради суддів і відомості, отримані при проведенні закритих судових засідань.

7. Народні засідателі зобов'язані вчасно бути в суді для виконання функцій по здійсненню правосуддя. Виклик народного засідателя в суд обов'язковий для адміністрації підприємства, установи, організації, де працює або вчиться народний засідатель» [14].

Бібліографічний список

1. Основы законодательства о судостроительстве Союза ССР, союзных и автономных республик от 25 декабря 1958 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. - 1959. - № 1. - Ст. 12.
2. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик: Принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. - М. : Юрид. лит., 1980. - 47 с

3. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки Прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http:// static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html](http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html)
4. Про судоустрій Української РСР : Закон Української РСР від 5 червня 1981 року // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1981. – № 24. – ст. 357
5. Голубева Л. М. Участие общественности в осуществлении правосудия / Л. М. Голубева. – Фрунзе : издательство «Илим», 1968. – 130 с.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 № 1001-05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05/ed19601228>
7. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.07.1963 № 1501-06 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1501-06/ed19960311>
8. О соблюдении законодательства, регламентирующего участие народных заседателей в осуществлении правосудия : Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 03.04.1987 № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_13890.htm
9. Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ : Постанова пленуму ВСУ від 27.12.1985 № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-85/ed19851227>
10. Радутная Н. В. О методике исследования эффективности участия народных заседателей в осуществлении правосудия / Н. В. Радутная // Эффективность применения уголовного закона. – М. : Юрид. лит., 1973. – 207с.
11. Якимович Ю. К. Участие представителей народа в реализации судебной власти в России: история и современность / Ю. К. Якимович // Уголовная юстиция: связь времен. Избранные материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 6 – 8 октября 2010 года. – М. : ЗАО «Акцион-Медиа», 2012. – 140 с.
12. Уголовно-процесуальний кодекс Украинской ССР : науч.-практ. комент. / отв. ред. Цупренко П. Г. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 595 с.
13. Понеделков М. И. Участие народных заседателей в рассмотрении уголовных дел / М. И. Понеделков. – М. : «Юрид. лит.», 1978. – 96 с.
14. О статусе судей в СССР: Закон СССР от 04.08.1989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex11247.htm>

В статье рассматриваются вопросы правового статуса народных заседателей в советской правовой системе второй половины XX века. Сделан акцент на анализе прав и обязанностей народных заседателей в уголовном процессе данного периода.

In the article the questions of right status of folk assessors are examined in the soviet legal system of the second half of the XX century. An accent is done on the analysis of rights and duties of folk assessors in criminal procedure of this period.

Стаття надійшла до редколегії 17.12.2012